

■ بررسی مسأله کمبود پول خرد
در تاریخ معاصر ایران مبتنی بر اسناد

سیدعلی کسانلی

■ چکیده

هدف: این پژوهش به منظور بررسی مقایسه‌ای اسناد کمبود پول خرد در گذشته و حال انجام یافته است تا با شناخت هر چه بیشتر معضل پول خرد و علل، عوارض و راه‌حل‌های آن در سه دوره تاریخی پهلوی اول و دوم و جمهوری اسلامی بتوان راه‌های مناسب گذر از این مشکل را پیش‌بینی کرد.

روش/ رویکرد پژوهش: این تحقیق بر اساس مطالعه کتابخانه‌ای و با بررسی توصیفی اسناد و اطلاعات موجود در سه دوره تاریخ سیاسی-اجتماعی اخیر ایران انجام شده است.

یافته‌های پژوهش: بررسی اسناد ملی ایران نشان می‌دهد که در نود سال اخیر، چندین بار معضل کمبود پول خرد در ایران رخ داده است و مشکلات مشابهی پدید آورده، علل مشترکی داشته و راه‌های مشابهی از سوی مردم، کسبه و دولتمردان برای حل آن به کار رفته است. وقفه در معاملات، نارضایتی مردم از ارائه شدن کالاهای مختلف به جای پول از مشکلات این پدیده است. کاهش ارزش اسمی سکه و اسکناس خرد و به‌صرفه نبودن ضرب سکه و چاپ اسکناس، جمع‌آوری مسکوکات توسط سودجویان و نیاز به ورود مطلق از خارج، از علل مشترک در گذشته و حال است. روی آوردن مردم به بلیط و کاغذهایی با اعتبار محلی به جای پول خرد، ضرب سکه و چاپ اسکناس از جمله راهکارها به‌شمار می‌رفت. امروزه گرد شدن قیمت‌ها در کنار ابزارهای نوین پرداخت مانند کارت پول به حل این مشکل کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها

پول خرد، کمبود، اسناد، اسکناس، سکه، پیشین

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و ششم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۵)، ۶-۲۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۱/۲۴ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۹/۷

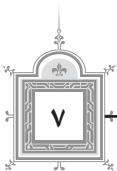
بررسی مسأله کمبود پول خرد در تاریخ معاصر ایران مبتنی بر اسناد

سید علی کسائی^۱

مقدمه

بیش از ده سال است که معضلی با عنوان «کمبود پول خرد» در جامعه ایران وجود دارد. آثار انتشار یافته به ضرورت بازنگری در نرخ گذاری تأکید دارد (آقایی، ۱۳ و ۱۴ شهریور ۱۳۹۲، ص ۵) و از لزوم ضرب سکه و چاپ اسکناس سخن می گوید (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳) و یا جانشینی کیف پول الکترونیکی را مطرح می سازد (اسلامی منوچهری، ۱۵ آذر ۱۳۹۴، ص ۲۳)؛ اما آیا این یک معضل جدیدی است که در گذشته سابقه نداشته است؟ بررسی اسناد نود سال اخیر نشان می دهد که حداقل سه بار کشور با معضل کمبود پول خرد مواجه شده است: دوره پهلوی اول، دوره پهلوی دوم و دوره جمهوری اسلامی. آیا این مشکل در گذشته با همین ویژگی ها و مشکلات امروز همراه بود؟ به چه دلیل پدید آمد؟ و برای حل آن، چه راهکارهایی به کار رفت؟ با کندوکاو در پیشینه آثار منتشر شده، اثری که این مشکل را در بررسی تاریخی مدنظر قرار دهد و با توجه به اسناد ملی به راهکارهای محتمل برسد، به دست نیامد. پژوهش حاضر با بررسی اسناد ۹۰ سال اخیر با این فرض که معضل کمبود پول خرد در گذشته هم وجود داشته است و شباهت هایی بین ویژگی ها، علل و راهکارهای این معضل در گذشته با حال وجود دارد و می توان به راهکارهای محتمل برای حل معضل رسید، به دنبال پاسخ به این پرسش هاست.

۱. کارشناس ارشد معارف اسلامی و علوم سیاسی، مربی و عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
alikasai@yahoo.com

بررسی وضعیت کمبود پول خرد در سه دوره تاریخی

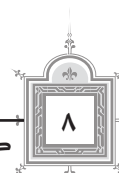
با جستجوی کلیدواژه‌های کمبود پول خرد در اسناد ملی ایران که در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران موجود است، اطلاعاتی از اسناد تاریخی پهلوی اول و دوم به دست می‌آید که می‌توان بر اساس آن‌ها وضعیت کمبود پول خرد را در گذشته با دوره جمهوری اسلامی مقایسه کرد و نتایج حاصله را مورد بررسی و تحلیل قرارداد. در اینجا اسناد و منابع خبری این دوره‌ها بررسی می‌گردد:

۱. دوره پهلوی اول

از دوره پهلوی اول، اسنادی وجود دارد که نشانگر وجود معضل کمبود پول خرد در این دوره است. با بررسی سندی با عنوان «کمبود مسکوک نیکل در بازار و ضرب مجدد توسط بانک شاهی» در سال ۱۳۰۷ (ساکما، ۱۷۵۲۳-۲۴۰)، می‌توان از وضعیت این مشکل در آن دوره باخبر شد. اسناد آن دوره نشان می‌دهد که این معضل در شهرهای مختلف وجود داشته است. از جمله این اسناد می‌توان به این موارد اشاره نمود: «کمیاب شدن پول خورد و اسکناس پنج ریالی در نیریز» در سال ۱۳۱۶ (ساکما، ۱۵۷۳-۲۹۳-۹۸)، «کمبود پول خورد در لارستان» در سال ۱۳۱۴ (ساکما، ۷۱۱۷۳-۲۹۳)، «گزارش شهربانی شیراز از کمبود پول خرد و مسکوکات در فارس» مبنی بر کمبود پول خرد و مسکوک نقره در ایالت فارس و به‌زحمت افتادن اهالی فارس در انجام معاملات در ۱۳۱۴ (ساکما، ۷۰۲۳۶-۲۴۰).

۲. دوره پهلوی دوم

کمبود پول خرد در سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ در شهرستان‌ها معضلاتی ببار آورد و باعث ناراحتی مردم شد و دولت به چاپ اسکناس و ضرب سکه پرداخت و بعضی از اقشار مردم به روش‌های موقتی مانند برگه‌های کاغذی و مقوایی دست‌ساز به جای پول روی آوردند. در پرونده ۱۱۰۲۶-۲۴۰ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، بریده جراید سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ دیده می‌شود که در آن‌ها اخبار مربوط به کمیابی پول در تهران و شهرستان‌ها آمده است. از جمله تیترهای این بریده جراید عبارت‌اند از: «در بازار ابهر ابداً پول خورد یافت نمی‌شود و اهالی سخت در مضیقه هستند»؛ «بانک ملی در مورد رواج پول خورد عاجز مانده و در شعبه بازار فقط پنجاه ریال پول خورد به مراجعه‌کنندگان می‌پردازد»؛ «پول خورد در همدان نیست و جمعی از اهالی شهرستان همدان از فقدان پیشین سخت شکایت دارند و از مراجع مسئول تقاضای ارسال پیشیز به مقدار کافی دارند»؛ «لاهیجان - سه ماه است پول

خرد در این شهر پیدا نمی‌شود؛ و «کمبود پول خرد مردم و کسبه مهاباد را دچار مضیقه بسیار نموده است» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰). در این اسناد و بریده جراید، نام شهرهای دیگری هم که دچار مشکل کمبود پول خرد بودند دیده می‌شود مانند: مسجد سلیمان، نهاوند، کرمانشاه، کنگاور، یزد، سبزواری، تبریز، بندر انزلی، خوی، آبادان، لنگرود، اهواز، فومن، خرمشهر و اردبیل (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰).

۳. دوره جمهوری اسلامی

اخبار و تجربه سال‌های گذشته نشان می‌دهد که معضل کمبود پول خرد در دوره جمهوری اسلامی از سال‌ها پیش شروع شده و تاکنون ادامه داشته است. در یکی از خبرهای منتشر شده در سال ۱۳۸۴ با عنوان «بانک مرکزی نیاز جامعه را تامین کند- نگاهی به وضعیت کمبود پول خرد در جامعه» می‌خوانیم: «کمبود پول خرد به معضلی در جامعه تبدیل شده است. بسیاری از مردم جامعه هر روز در سوار شدن به تاکسی یا مراجعه به بقالی یا کیوسک روزنامه‌فروشی و ... با مشکل پول خرد دست به گریبان هستند ...» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). در خبری دیگر آمده است: «تاکسیرانی اعلام کرده است: در خصوص مشکل کمبود پول خرد در هنگام دریافت و پرداخت کرایه تاکسی‌ها به آگاهی می‌رساند پیشنهادهاتی به شورای محترم اسلامی شهر تهران ارائه گردیده است و ان‌شاءالله در سال ۱۳۹۰ نرخ‌های کرایه به گونه‌ای اعلام شود که این مساله در حد بسیار بالائی مرتفع گردد» («جوابیه روابط عمومی سازمان تاکسیرانی»، ۸ اسفند ۱۳۸۹، ص ۲). در مقاله‌ای آمده است: «این روزها استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی یا خرید کالاهایی که مبالغ آن به پول خرد ختم می‌شود مشکلاتی را برای شهروندان ایجاد کرده و اغلب بر افزایش سکه‌های رایج برای آسان‌تر شدن داد و ستدهای خرد تاکید دارند» (آقایی، ۱۴ شهریور ۱۳۹۲، ص ۵).

اسناد و منابع سه دوره تاریخی پهلوی اول و دوم و جمهوری اسلامی از وجود معضل پول خرد در سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۷ و ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۲ و ۱۳۸۴ تاکنون حکایت دارد و پاسخ پرسش نخست این پژوهش، که وجود سابقه کمبود پول خرد است، تقریباً مشخص می‌شود؛ اما آیا این رخداد در گذشته هم مانند امروز بوده و مشکلات، علل و راه‌حل‌های یکسانی داشته است یا تفاوت‌هایی بین آن‌ها دیده می‌شود؟ برای پاسخ به این پرسش، نیاز به تحلیل اطلاعات اسناد و منابع است.

تحلیل و بررسی منابع سه دوره فوق

در بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای اسناد دوره‌های پهلوی اول و دوم با منابع خبری دوره جمهوری اسلامی می‌توان شباهت‌هایی میان مشکلات ناشی از مسئله کمبود پول خرد، علل و راه‌حل‌های آن در حال حاضر نسبت به گذشته با وجود بعضی تفاوت‌ها مشاهده کرد. در اینجا به بیان برخی از آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. مشکلات کمبود پول خرد

الف. به‌زحمت افتادن مردم در معامله

در اسناد آمده که کمبود پول خرد باعث سختی در معامله و ناراحتی مردم شده است. این وضعیت با کلماتی مانند «در زحمت یا مضیقه بودن مردم»، «عسرت» یا «بستوه آمدن» ایشان و مانند آن‌ها بیان شده است. در نامه ۲۷ شهریور ۱۳۱۴ وزارت داخله به وزارت مالیه آمده است: «بطوریکه ایالت فارس رمزا اطلاع می‌دهد بواسطه نبودن پول خورد و مسکوک نقره مردم بزحمت افتاده‌اند ... متمنی است برای رفع عسرت اهالی ...» (ساکما، ۲۴۰-۷۰۲۳۳۶، برگ ۶). در خبر دیگری آمده است که «در گیلان وضع بازار بعلت کم بود پول خورد و اسکناس ریز نهایت مغشوش و خراب است اهالی بستوه آمده و انتظار بذل توجه از دولت را دارند» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۱۰). در نامه وزارت دارائی در ۳۰ بهمن ۱۳۳۱ به بانک ملی ایران نوشته شده است: «طبق تلگراف واصله از شهرستان خوی اهالی از حیث پول خرد، بی‌نهایت در مضیقه هستند...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۲۷). در نامه بانک ملی به وزارت دارائی در ۲۸ مهر ۱۳۳۲ آمده است: «مسئله کمبود پول خرد در مرکز و شهرستانها بتدریج کسب اهمیت نموده و موجبات مزاحمت اهالی را در معاملات روزانه فراهم آورده است...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۴۹). در سند دیگری که نامه بانک ملی به وزارت دارائی است می‌خوانیم: «اصولا مضیقه پول خرد در تمام نقاط کشور کم و بیش حکمفرماست» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۴۳). در گزارشی در سال‌های اخیر آمده است: «در شرایط کنونی، دسترسی به سکه‌های زیر ۱۰۰۰ تومان برای اکثر فعالان اقتصادی سخت شده» (شمشیری، ۲۶ آذر ۱۳۹۳، ص ۴).

ب. سختی در ایاب و ذهاب

کمبود پول خرد سختی‌هایی برای مردم در رفت و آمد به بار آورده است و از نمونه‌های آن پیاده کردن مسافر به خاطر نداشتن پول خرد است. در خبری در روزنامه واهمه در سال ۱۳۳۱ آمده است: «گاهی در اتوبوس‌های شمیران، مسافری را که اسکناس بدهند

از اتوبوس پیاده می‌کنند» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۱۲). موسوی در نشریه دانشجویی سررشته «گرفتن کرایه تاکسی بیشتر، به بهانه نبودن پول خرد! و گاهی پیاده کردن مسافر به دلیل نداشتن پول خرد» را از رفتارهای غیراخلاقی محیطی که در آن زندگی می‌کنیم برمی‌شمرد (موسوی، ۷ اردیبهشت ۱۳۹۳، ص ۷).

ج. وقفه در معاملات

نبودن پول خرد، کندی یا وقفه در معاملات را پدید آورده است. در خبری مربوط به ۲۹ بهمن ۱۳۳۱ آمده است: «اهواز- نبودن پول خرد باعث وقفه معاملات گردیده و اهالی از این حیث بسیار ناراضی بوده و شاکی هستند» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۳۸). در خبری دیگر در ۱۰ دی همین سال می‌خوانیم: «سبزوار- بقدری مردم در مضیقه کمیابی پول خرد قرار گرفته‌اند که اغلب مشتری‌های خود را در اثر نداشتن پول خرد رد می‌کنند...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۹). امروز هم در ایران مشهود است که کمبود پول خرد، معاملات را کند و گاه متوقف می‌کند به طوری که گاه عده‌ای از انجام دادوستد منصرف می‌شوند. در بیان شهردار اراک در سال گذشته آمده است: «مردم با مشکل کمبود پول خرد، مواجه هستند که این، مشکل رانندگان نیز به شمار می‌رود و در اکثر مواقع برای پس دادن مابقی پول به مسافری با مشکل کمبود پول خرد مواجه شده و این عامل سبب کند شدن عمل پرداخت کرایه و در نتیجه معطلی بیشتر مسافر و راننده می‌شود» (خبرگزاری تسنیم، ۱۹ آبان ۱۳۹۴).

د. ارائه کالا به جای بقیه پول به مشتری

در خبرها و اسناد درباره ارائه کالا به جای بقیه پول مطالبی آمده است و این که مردم برای حل معضل کمبود پول خرد به کالاهایی برای مبادله روی آوردند. در نامه دارائی در سال ۱۳۳۱ به بانک ملی آمده است: «اهالی آبادان از فقدان پول خرد در زحمت بوده و تمبر و سیگار بجای پول خرد مبادله میکنند...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۳۳). در سند دیگر در دی ماه ۱۳۳۱ آمده: «... در بعضی از اتوبوسها بجای پول خورد بسته‌های سیگار و یا کبریت بمسافرین میدهند...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۱۲). خاموشی درباره وضعیت کمبود پول خرد در یازده سال پیش نوشته است: «... دادن آدامس و شکلات به جای بقیه پول در بقالی‌ها و ... عرفی متداول شده است» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). در خبر دیگری در سال ۱۳۹۲ می‌خوانیم: «کمبود پول خرد باعث شده تا برخی از تاکسی‌داران در ورامین با چسب زخم، آدامس و شکلات، باقی مانده کرایه مسافران را به آنها پس دهند که این امر با اعتراض مسافران

مواجه شده است» (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۲۶ آبان ۱۳۹۲).

ه. مشکل کمک به نیازمندان

مشکل نداشتن پول خرد باعث بروز مشکل اخلال در کمک به نیازمندان هم می شود. کمک به نیازمندان اعم از افراد به صورت حضوری یا صندوق های صدقات معمولاً با دادن پول خرد صورت می گیرد. در سال ۱۳۳۱ در نامه یکی از هم وطنان به نخست وزیر آمده است: «فعالان در سراسر کشور پول خورد که از احتیاجات مردم است از قبیل یکشاهی و دوشاهی و پنجشاهی یعنی پنج دینار و ده دینار و بیست و پنج دینار موجود نمی باشد. ... مردم قدرت ندارند به تمام گداها که دست به پیش مردم دراز می کنند دهشاهی بدهند و یا قدرت هم ندارند نمی دهند ولی اگر پول خرد پنج دیناری و ده دیناری و بیست و پنج دیناری باشد برای طبقه بیچاره هم خیلی رفاهیت دارد» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۳). امروزه هم مشکل پیدا کردن پول خرد برای کمک به نیازمندان وجود دارد. در گزارشی در سال ۱۳۹۱، در خصوص کمک مالی به مادر و دختری که درخواست پول می کردند، آمده است: «... تا در نهایت تصمیم گرفتم حداقل ۱۰۰۰ تومان و حداکثر ۲۰۰۰ تومان به آنها بدهم؛ با خودم گفتم عیبی ندارد، این هم بشود صدقه این ماه! وقتی سراغ کیف پولم رفتم متوجه شدم فقط چند اسکناس ۵۰۰۰ تومانی دارم و البته محال بود که یکی از آنها را به این مادر و دختر بدهم تا جایی که برگشتم و به راننده گفتم: واقعیتش پول خرد ندارم، چه کار باید بکنم؟» (رضایان، ۱۰ تیر ۱۳۹۱، ص ۸).

و. مشاجره میان مردم

در خبری آمده است: «... این مشکل هر روز در جای جای کشور باعث جر و بحث هایی میان مردم می شود» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). در مقاله ای در سال گذشته در مورد کیف پول الکترونیک آمده است: «صرف نظر از کارمزد دستگاه های POS، کمبود پول خرد در معاملات روزمره یکی از مشکلاتی است که همواره مشتریان و فروشندگان را درگیر خود می کند» («همه چیز درباره کیف پول...»، ۱۰ مهر ۱۳۹۳، ص ۶). نداشتن پول خرد و رُند کردن خودسرانه کرایه ها از سوی رانندگان تاکسی موجب اعصاب خوردی و در نهایت درگیری های متمادی بین مسافران و رانندگان در سطح شهر شیراز شده و تاکنون نیز کار جدی برای رفع این معضل انجام نشده است (خبرگزاری مهر، ۲ خرداد ۱۳۹۴).

ز. پس ندادن بقیه پول

یکی از مشکلات کمبود پول خرد پس ندادن بقیه پول به ویژه از سوی فروشنده است. در گزارشی آمده است: «... پس ندادن پول تاکسی ... به جای بقیه پول در بقالی ها و ... عرفی متداول

شده است» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). در گزارشی دیگر هم آمده است: مشکل پول خرد و ندادن مابقی کرایه تاکسی افراد به دلیل نداشتن پول خرد، یکی از مشکلات همیشگی رانندگان تاکسی و مسافران بوده است که همچنان ادامه دارد (ایسنا، ۱۳ مرداد ۱۳۹۴). در این زمینه گزارشی هم دربارهٔ پس ندادن بقیه کرایه تاکسی به مسافران (به دلیل کمبود پول خرد) در روزنامهٔ *بتکار* در سال ۱۳۹۴ نوشته شده است (پورخاکی، ۳۰ فروردین ۱۳۹۴، ص ۳).

ح. خرید و فروش پول خرد

معضل کمبود پول خرد، شغل کاذب پول خردفروشی را هم پدید آورد. در خبری آمده است: «همین‌طور خرید و فروش پول خرد نیز به شغلی (!) تبدیل شده است چنانکه هر صد هزار تومان را نود و پنج هزار تومان می‌فروشند!!» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). در خبری دیگر آمده است: «یکی از کسانی که شغلش می‌تواند در این شرایط چاره‌ساز باشد آدم‌هایی هستند که به شغلشان معروف هستند به نام «پول خردی»» (تابناک، ۴ تیر ۱۳۹۲). در خبری دیگر آمده است که: یک راننده تاکسی ۵۰۰۰ تومان را به قیمت ۶۰۰۰ تومان از متکدیان در محل زندگی‌شان می‌خرد! (ایسنا، ۱۳ مرداد ۱۳۹۴).

بررسی اسناد و منابع مربوط به کمبود پول خرد نشان می‌دهد ویژگی‌های مشابهی در مشکلات کمبود پول خرد، میان زمان حال و گذشته وجود دارد. از جمله آن‌که مردم در اثر کمبود پول خرد در معاملات به زحمت می‌افتند؛ در رفت و آمد با وسایل نقلیه دچار مشکل می‌شوند؛ در دادوستدشان کندی یا وقفه می‌افتد؛ و یا به‌ناچار از کالاهای مختلف به‌جای پول خرد استفاده می‌کنند و گاه حتی در کمک به نیازمندان هم دچار مشکل می‌شوند. باوجود برخی مشابهات در ویژگی‌های مشکلات کمبود پول خرد میان امروز و گذشته بعضی تفاوت‌ها هم دیده می‌شود؛ مانند: بروز مشاجره میان مردم؛ پس ندادن بقیه پول در دادوستد و همچنین خرید و فروش پول خرد یا پیدایش شغل پول خردی؛ و این مشکلات امروزه مشاهده می‌شود. البته ممکن است این مشکلات در گذشته هم وجود داشته است؛ اما در اسناد بررسی شدهٔ این پژوهش مشاهده نشد.

۲. علل کمبود پول خرد

هرچند در هر دوره‌ای به عللی معضل کمبود پول خرد پدید آمد که در جای خود قابل بررسی است؛ اما در مقایسه اسناد سه دورهٔ مورد پژوهش از عللی سخن رفته است که عمدتاً شبیه به هم‌اند؛ مانند:

الف. نیاز به ورود مُطلَس از خارج

به دلیل نیاز ضرب سکه به مُطَّلَس یا همان پولک بدون نقش سکه که برای ضرب سکه از آن استفاده می‌کنند و از خارج وارد می‌شود، یکی از علت‌های کمبود پول خرد، نیاز به طی شدن زمان لازم برای واردات مُطَّلَس بود. در خبرهای دوره دوم مورد بررسی می‌خوانیم که مُطَّلَس در کشور نیست و باید از خارج وارد شود. در نامه ۲۸ مهر ۱۳۳۲ بانک ملی به وزیر دارایی آمده که برای تأمین پول خرد، ضرابخانه منتظر مُطَّلَس است که از آلمان وارد شود و یکی از دلایل باقی ماندن مشکل کمبود پول خرد برای مدتی، تشریفات قانونی برای واردات آن است. در این نامه آمده است: «... طبق اطلاع، کشتی حامل مُطَّلَس‌های سفارشی آلمان در اواسط ماه نوامبر به بندر خرمشهر وارد خواهد شد و چون مدتی را که برای انجام تشریفات گمرکی و حمل محموله به تهران و تبدیل مُطَّلَس بمسکوک لازم است در نظر گیریم شاید قریب سه ماه طول خواهد کشید تا مسکوک حاضر و بین اهالی توزیع گردد» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۱۱۰۲۷، برگ ۴۹). در سال‌های اخیر با وجود تلاش و توانایی ایران در تولید مُطَّلَس که وابستگی به واردات آن را کاهش می‌دهد هنوز استقلال کامل حاصل نشده و نیاز به مُطَّلَس از مشکلات ضرب سکه است. مدیرکل سازمان تولید اسکناس و مسکوکات بانک مرکزی در تیر ۱۳۹۴ در این زمینه گفته است که چون مُطَّلَس (سکه خام) ۳ سال است که از خارج وارد نمی‌شود، همین موضوع باعث شده سکه در بازار از حالت طبیعی پایین‌تر بیاید (تابناک، به نقل از نکات پرس، ۴ تیر ۱۳۹۲).

ب. ضرب نشدن سکه به دلیل مقرون به صرفه نبودن آن

در نامه ۴ آبان ۱۳۳۱ بانک ملی به دارائی، کاهش ارزش پول یکی از دلایل کمیابی پول خرد و ضرب نشدن سکه محسوب شده است. آنجا که اشاره دارد: «پشیزهای مزبور... از لحاظ پول خرد کمک موثری به داد و ستد مردم نمی‌نماید بلکه بیشتر موجب مزاحمت اهالی است زیرا لازم است برای تهیه ارزانترین جنس، لامحاله ده قطعه پشیز پنج‌دیناری و پنج قطعه پشیز ده دیناری مصرف نمود و واضح است که این ترتیب مورد استقبال عموم نیست ... بنظر این بانک نیازی به ضرب مجدد پشیز پنج‌دیناری و ده دیناری نمی‌باشد» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۱۱۰۲۷، برگ ۱۳). در نامه بانک ملی به وزارت دارائی در ۶ آبان ۱۳۳۱ آمده است: «... چندی است که از انتشار پشیز پنج‌دیناری و ده دیناری خودداری گردیده و پشیزهای مذکور عملاً از جریان خارج شده است و علت این امر آنستکه ارزش فلز مذکور بیش از ارزش اسمی آنهاست و بنابراین ضرب آنها موجب خسارت دولت است...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۱۱۰۲۷، برگ ۱۳). در سال ۱۳۸۴ هم مطلبی مشابه در این مورد آمده است: «بانک مرکزی به عنوان ناشر سکه و اسکناس در کشور مدتهاست که نشر اسکناس‌های صد و

دویست و پانصد ریالی را متوقف کرده است و ضرب سکه های پنجاه، صد، دویست و پنجاه ریالی را به مقدار فاحشی کاهش داده است. استدلال مسئولان بانک مرکزی نیز بنا به صحبت های ایشان در رسانه ها، چنین است که نشر اسکناس های زیر هزار ریالی از لحاظ قیمتی مقرون به صرفه نیست و ضرب زیاد سکه هم به کاهش و افت ارزش پول ملی کشور منتهی می شود» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳).

ج. تعطیلی ضربخانه

در نامه وزارت داخله در سال ۱۳۱۷ آمده است: «قدری در تاخیر در ارسال پیشین برنز برای شما بواسطه تعطیل یک ماهه ماشین های ضربخانه بود» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۵۸).

د. تأخیر در توزیع سکه به مقدار کافی

در دوره پهلوی اول برای تعویض سکه، دستور جمع آوری پول خرد قدیمی داده شد. در یک اطلاعیه آمده است: «پیرو آگهی... طبق قانون ۹ اسفندماه ۱۳۱۵... و برحسب تصویب نامه ۳۱ فروردین ۱۳۱۶ هیئت وزرا پول های خرد قدیم ذیل:

(۱) یک دیناری و دو دیناری مس

(۲) پنجاه دیناری و صد دیناری نیکل سابق (یکشاهی و دوشاهی) و ۵ و ۱۰ و ۲۵

دیناری و ده شاهی مسی

بایستی تا آخر سال ۱۳۱۶ به کلی از جریان خارج و پیشین جدید جای آن را بگیرد بنابراین بار دیگر به عموم گوشزد می شود هرچه زودتر به شعب بانک در مرکز و ولایات مراجعه کرده و پیشین قدیم خود را به پیشین جدید (برنز) تبدیل نمایند زیرا مدت جمع آوری مسکوکات خرد قدیم در ولایات فقط تا آخر سال جاری و در مرکز تا اول تیرماه ۱۳۱۷ خواهد بود. بانک ملی ایران - ۲۳ آبان ۱۳۱۶» (ساکما، ۱۱۷-۳۵۰).

در سندی دیگر که آگهی بانک ملی یزد است مهلت آخر اسفند ۱۳۱۷ برای برگرداندن پول خرد قدیمی به مردم اعلام شده است. در این سند آمده است: «باین وسیله آگهی می دهد که آخرین مهلتی که بانک ملی ایران برای جمع آوری پیشین مسی و نیکلی قائل است تا آخر اسفند ۱۳۱۷ است و از آن ببعد پیشین مسی و نیکلی بهیچ وجه قیمتی نخواهد داشت بنابراین از برای آخرین مرتبه به دارندگان پول های سیاه کهنه تذکر می دهد که برای مبادله پول های خود به شعب و نمایندگی های بانک ملی ایران مراجعه نمایند. ... بانک ملی ایران - شعبه یزد» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۴۸).

اما با وجود آگهی های بسیار برای تعویض پول، تأخیر در توزیع پول خرد و یا ناکافی

بودن آن‌ها، معضل پول خرد را پدید آورد. در نامهٔ بخشدار شهر بابک به فرمانداری یزد آمده است: «چون شهر بابک، شعبه بانک ندارد و اداره مالیه هم دادوستد زیادی با مردم ندارد قسمتی از پیشیزهای قدیم در نزد هر یک از اهالی موجود است و پیشیز نو هم در شهر بابک نیست که عوض نمایند- نیازمند است مقرر فرمایند یا آنکه معادل پنج هزار ریال پیشیز جدید بوسیله اداره مالیه یا دفتر بخشداری فرستاده شود که با پیشیزهای قدیم معاوضه شده که ... خسارتی متوجه اهالی نگردد» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۱۶).

در نامهٔ بخشدار خور به فرمانداری یزد هم آمده: «چهار برگ آگهی بانک ملی یزد ... منتشر گردیده ولی فعلاً پیشیز جدید برای مبادله با پیشیز قدیم در شعبه مالیه خور موجود نیست مستدعی است مقرر فرمائید پیشیز جدید بفرستند تا مراجعه کنندگان معطل نمانند» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۱۷). با توجه به این نامه می‌توان حدس زد که با توجه به کلمهٔ «فعلاً» در این نامه و همچنین مفاد نامهٔ بخشدار شهر بابک قبلاً توزیع پول خرد در منطقهٔ خور و بابک صورت گرفته است و مردم پیشیز نو دارند اما عده‌ای هنوز پیشیز قدیمی دارند و به دلایلی از جمله نبودن پول نو نتوانستند تبدیل پول را انجام دهند. مسلماً این عده در معامله دچار مشکل می‌شوند چون اعتبار این پول‌ها به زودی به پایان می‌رسد و با توجه به نبودن پول احتمالاً افراد کمی پیشیز قدیمی را در معامله قبول می‌کنند. این موضوع به همراه اشاره به معطلی مردم در جلوی ادارهٔ مالیه نشانگر سختی‌های آن زمان در زمینهٔ پول خرد است. در مضیقه قرار گرفتن مردم به علت منقضی شدن مدت پول خرد قدیمی و نرسیدن پول خرد کافی به آنان در نامهٔ وزارت داخله به فرمانداری یزد هم تصریح شده است: «از اغلب نقاط تلگرافا گزارش شده بود که بعلت منقضی شدن مدت پیشیز کهنه و نرسیدن پیشیز جدید اهالی دچار مضیقه گردیده‌اند مراتب به بانک ملی اطلاع داده شد که اقدام لازم بعمل آورند» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۲۴).

معضل کمبود پول خرد در آن زمان به حدی بوده که با اینکه چند بار مهلت تعویض پول خرد تمدید شد. در اطلاعیهٔ آذر ۱۳۱۷ آمده که از ۳۵ میلیون ریال پول خرد در جریان فقط ۱۸ میلیون تعویض شده است و ۱۷ میلیون یا حدوداً نیمی از پول خرد قدیمی هنوز در دست مردم است (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۴۷).

در اسناد مربوط به دورهٔ پهلوی دوم هم تأخیر در توزیع پول خرد کافی را مشاهده می‌کنیم. آنجا که بانک ملی در مهر ۱۳۳۲ به وزارت دارائی می‌نویسد: «پیرو نامه... راجع به کمبود پول خرد و شکایات واصله از شهرستان‌ها... بدیهی است انجام این تقاضاها موقوف بآنست که پیشیز کافی در اختیار بانک موجود باشد و ضرابخانه شاهنشاهی روزانه مقدار بیشتری پیشیز تحویل بانک دهد...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۵۰). در نامهٔ دیگر بانک ملی به دارایی در این ماه آمده است که: «ضرابخانه فقط روزی هفتاد هزار ریال تحویل بانک می‌دهد

در صورتیکه متجاوز از سه میلیون درخواست پیشیز از شهرستان‌ها بداره مرکزی واصل شده» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۴۹). اسناد مربوط به کمبود پول خرد و نرسیدن پول خرد کافی در این دوره چه در مکاتبات دولتی و چه در جراید بسیار زیاد بود. از نکات قابل توجه در اسناد فوق‌الذکر آن‌که اولاً نیکل، مس و برنز از فلزات مورد استفاده در ضرب مسکوکات بود و بعداً سکه‌های نیکلی و مسی به برنزی تبدیل می‌شود و ثانیاً پیشیز که در ضرب‌المثل‌های امروز به کار می‌رود در گذشته به سکه‌ها و پول خرد گفته می‌شد. ثالثاً از برخی پول‌های خرد که لازم است جمع‌آوری شود تحت عنوان «پول‌های سیاه کهنه» نام برده شده است. اصطلاحی که امروزه دیگر رواج ندارد.

هـ. جمع‌آوری سکه‌های خرد توسط سودجویان

در نامه ۲۴ شهریور ۱۳۳۱ بانک ملی به وزارت دارایی آمده است: «طبق گزارشهای رسیده بعضی عناصر استفاده‌جو در مقام جمع‌آوری و ذوب سکه‌های ریال جدید برآمده‌اند و باین مناسبت سکه نقره در شهر کمیاب شده...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۵). در نامه ۱۶ آبان این بانک هم به دارایی آمده است: «... بمجرد انتشار، فوراً توسط عناصر استفاده‌جو جمع‌آوری می‌شود... پیشیزهای مزبور چنانکه فوقاً ذکر شد بمنظور استفاده از فلز محتوی آنها جمع‌آوری می‌شود...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۱۳). در نامه ۳ اسفند ۱۳۳۱ بانک ملی به دارایی این‌گونه آمده است: «... قسمت عمده این مضمیقه معلول ذخیره کردن و جوه نیکل از طرف بعضی عناصر استفاده‌جو می‌باشد...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۴۳).

در سال‌های اخیر خبری با عنوان دستگیری اعضای یک شبکه قاچاق پول خرد آمده است که آن‌ها پس از ذوب کردن و تبدیل آن به شمش، شمش‌ها را از کشور خارج کردند و به کشورهای حاشیه خلیج فارس منتقل کردند. ۵ هزار تومان سکه به ۱۲ هزار تومان فروخته می‌شد. آن‌ها بیش از ۱۰ تن پول خرد ذوب و منتقل کردند («بازداشت اعضای شبکه...»، ۲۶ دی ۱۳۸۵، ص ۲۲).

بررسی اسناد و منابع کمبود پول خرد نشان می‌دهد که برخی علل کمبود، مربوط به ضرب سکه است مانند: نیاز کشور به واردات مُطَلَس از خارج و تعطیلی ضرب‌بخانه؛ ضرب نشدن سکه به دلیل مقرون‌به‌صرفه نبودن آن؛ و تعطیلی ضرب‌بخانه و برخی هم مربوط به توزیع و تجمیع آن است مانند: تأخیر در توزیع کافی پول خرد؛ و یا جمع‌آوری آن توسط سودجویان برای استفاده از بهای فلز آن. همچنین اغلب علت‌ها در دوره‌های سه‌گانه تاریخی مشابه هم است؛ یعنی در هر سه دوره باعث ایجاد کمبود پول خرد شده است. افزون بر این برخی از این علت‌ها به دولت‌ها برمی‌گردد مانند: چهار علت اول و برخی هم به افرادی از مردم برمی‌گردد: مانند علت پنجم.

۳. راهکارهای مردمی و دولتی حل معضل کمبود پول خرد

در اسناد مشاهده می‌شود که برای حل معضل کمبود پول خرد در سه دوره مورد بررسی راهکارهای متعددی از سوی مردم و دولتمردان به کاررفته است. راهکارهای حل این مشکل به شرح زیر است:

الف. استفاده از بلیط اتوبوس به جای پول

در نامه ۹ بهمن ۱۳۳۱ وزارت دارایی به بانک ملی آمده است: «از شهرستان لاهیجان اطلاع می‌دهند اهالی بجای پول خرد، از بلیط‌های کاغذی استفاده می‌کنند...» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۱۷ و ۱۸). این وضعیت در سال‌های پیش هم مشاهده شده است و خبرگزاری فارس از رواج استفاده از بلیط اتوبوس به جای پول خرد و فرهنگ شدن آن در مشهد نوشت که یکی از شهروندان مشهدی در صحبت‌هایش به استفاده مکرر از بلیط اتوبوس به جای پول خرد اعتراف می‌کند. او در این باره گفت: «من خودم هر روز از بلیط اتوبوس به جای پول خرد استفاده می‌کنم». وی افزود: «معضل جانشینی بلیط به جای پول خرد در مشهد به یک فرهنگ تبدیل شده و به گونه‌ای که حتی بانک‌ها نیز از آن استفاده می‌کنند و به تاکسی‌ها و یا سوپرمارکت‌ها خلاصه نمی‌شود» (خبرگزاری فارس، ۳۱ شهریور ۱۳۸۹). محمدعلی خطیب سمنانی، اقتصاددان و استاد دانشگاه نیز اظهار داشت: «به طور حتم استفاده از بلیط اتوبوس به جای پول خرد امر پسندیده‌ای نیست چرا که بلیط اتوبوس برای مصارف خاص خودش تعریف شده است و نمی‌شود آن را جایگزین پول خرد کرد ضمن این که پول خرد نیز تعریف مشخص دارد». خطیب به تأثیرات منفی استفاده از بلیط اتوبوس به جای پول خرد اشاره کرد و گفت: «استفاده از بلیط به جای پول خرد ضمن این که موجب از بین رفتن جایگاه و کارکرد اصلی بلیط می‌شود نقش پول خرد را نیز محو می‌کند و هر دو این‌ها جایگاه و کارکرد خودشان را در بازار از دست می‌دهند» (خبرگزاری فارس، ۳۱ شهریور ۱۳۸۹).

ب. استفاده از مقوا (پته) یا برگه‌هایی به جای پول خرد

مردم در دوره‌های اول و دوم پهلوی برای حل معضل کمبود پول خرد به استفاده از مقوا با تعیین مبلغی معین و مهر کردن آن روی آوردند و در این میان مهر تجار اعتبار ویژه‌ای داشت. در نامه ۶ مهر ۱۳۱۴ که از طرف وزیر مالیه به بانک ملی ایران نوشته شده آمده است: «عده‌ای از کسبه از لحاظ قلت پول نقره و نیکل اوراقی باعتبار خودشان با قید مبلغ تهیه و در شهر رواج داده بودند» (ساکما، ۷۰۲۳۶-۲۴۰، برگ ۲). در نامه

۲۹ شهریور ۱۳۱۴ تشکیلات کل نظمیه مملکتی وابسته به وزارت داخله به وزارت مالیه آمده است: «سواد راپرت شهربانی شیراز دایر تهیه بلیط کاغذی بجای پول نقره و نیکل از طرف کسبه در آباده لفا ایفاد می شود» (ساکما، ۲۳۶-۷۰-۲۴۰، برگ ۳). در نامه ۱۵ دی ۱۳۳۱ وزارت دارائی به بانک ملی آمده است: «رونوشت نامه... دارائی آذربایجان بضمیمه دو برگ مقوا که در معاملات مورد استفاده قرار می گیرد ارسال...» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۲۰). در نامه ۷ دی ۱۳۳۱ دارایی آذربایجان به وزارتخانه آمده است: «مدتی است پیشیز خورد در تبریز بسیار نایاب شده و در دادوستد اهالی در زحمت قرار گرفته اند بعضی پیشه‌وران روی مقوا مهر یک ریال و پنجاه دینار زده یا چاپ نموده در معاملات مورد استفاده قرار می دهند...» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۲۱). در نامه وزارت دارایی به بانک ملی در ۱۸ بهمن ۱۳۳۲ آمده است: «... در گیلان عده‌ای برای رفع کمی پول خورد کارتهای کوچکی مطابق نمونه که بضمیمه این نامه برای آن بانک فرستاده می شود تهیه و در دسترس مردم گذارده اند» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۵۳). در نامه بانک ملی به وزارت دارایی در ۲۱ بهمن ۱۳۳۲ آمده است: «...راجع بکمی پول خرد در گیلان و انتشار کارتهای مقوائی بمنظور تسهیل معاملات اشعار می دارد بطوری که استحضار دارند مسکوک یک ریالی و دو ریالی مدتهاست وجود ندارد...» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۵۲). در خبر دیگر آمده است: «چیز عجیبی که در شهرستان‌های شمال عموماً و در شهر بندر پهلوی خصوصاً جلب توجه می کند اسکناس‌هایی است که خود اصناف و دکاندارها برای شهر خودشان منتشر کرده اند! چون در آنجا مثل تهران پول خرد پیدا نمی شود، بعضی دکاندارها که مورد اعتماد مردم هستند روی اوراق و قطعات مقواهای کوچک علامات مخصوصی گذاشته و آن‌ها را بجای پول خرد در بازار و میان مردم به جریان انداخته اند. ... خودشان آن را «پته» می نامند و پشتوانه آن پته را معرفی می کنند؛ مثلاً می گویند این دوقرانی مال سید قصاب، این یک قرانی مال حاجی نانو و این دهشاهی مال حسین بقال است. البته این پته ها فقط در همان شهر ... معتبر است. ...» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۲۲).

در مورد احتمال سوءاستفاده از این برگه هم مطالبی در این اسناد دیده می شود. مثلاً در نامه وزارت دارایی به بانک ملی در بهمن ماه ۱۳۳۲ آمده است: «در گیلان عده‌ای برای کمی پول خورد کارتهای کوچکی مطابق نمونه که بضمیمه این نامه برای آن بانک فرستاده می شود تهیه و در دسترس مردم گذارده اند. چون ممکن است انجام این عمل موجب شود که کلاه عده‌ای را بردارند خواهشمند است موضوع را تعقیب و ...» (ساکما، ۱۱۰-۲۶-۲۴۰، برگ ۵۴). همچنین در سندی دیگر که نامه بانک ملی به دارایی است آمده است: «راجع به کمبود پول خرد در پهلوی و انتشار بلیط‌های مخصوص توسط کسبه و بازرگانان محل

... رواج بلیط‌های مورد بحث از نظر گشایش کار مردم است بعلاوه طبق نظر اداره حقوقی این بانک چون بلیط‌های مذکور شباهت با اسکناس یا مسکوک فلزی نداشته و رواج آنها بر حسب اعتبار اشخاص صادرکننده است لذا قانوناً تعقیب منتشرکنندگان ممکن نیست بدیهی است چون میزان انتشار مسکوک نیکل بتدریج افزایش یابد اینگونه اوراق بالطبع ملغی شده و اعتبار خود را از دست خواهد داد» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۴۳).

از نکات قابل توجه در اسناد و گزارش سال‌های دوره اول و دوم مورد بررسی این است که ادبیات خاصی در آن زمان حاکم بوده است که در جای خودش می‌تواند مورد کنکاش و استفاده علمی قرار بگیرد. به‌عنوان نمونه کلمات کمبود با واژه «کمیابی»، مشکل و سختی با واژه «مضیقه» و سودجو با واژه «استفاده‌جو» بیان می‌شده است.

ج. نصف کردن اسکناس

در دوره پهلوی دوم در سال ۱۳۳۱ مردم برای حل مشکل کمیابی پول خرد ناچار شدند اسکناس را نصف کنند. در سند مورخ ۱۲ بهمن ۱۳۳۱ وزارت دارایی به بانک ملی آمده است: «از لنگرود اطلاع می‌دهند کسبه با انتشار بلیط مقوایی یکریالی و دو ریالی و هم چنین نصف کردن اسکناس‌های یک تومانی معاملات خود را انجام می‌دهند» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۳۱) و در سندی دیگر نوشته شده است: «سبزوار - ... بعضی از کاسبها طریق دیگری اتخاذ کرده و بجای اسکناس پنج ریالی اسکناس ده ریالی را از وسط نصف می‌کنند و بمشتری می‌دهند» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۹).

د. ضرب سکه و چاپ اسکناس

ضرب سکه یا چاپ اسکناس از اقدامات دولت برای جبران کمبود پول خرد بود که در زمان لازم انجام می‌شد؛ مانند آگهی جمع‌آوری پیشیز یا پول خرد برای تعویض آن در سال‌های ۱۳۱۶ و ۱۳۱۷ (ساکما، ۱۱۷-۳۵۰). دولت وقت برای حل این معضل به جمع‌آوری سکه و پول‌های موجود و ضرب مسکوکات جدید اقدام و اعلامیه چاپ کرد با عنوان «آگهی مربوط به جمع‌آوری پول خرد (پشیز) قدیم» (ساکما، ۱۲۰۷۹-۲۹۳-۹۷). در سال ۱۳۱۶ بانک ملی اقدام به جمع‌آوری پول خرد قدیمی یک دیناری و دو دیناری، پنجاه دیناری و صد دیناری نیکل سابق (یکشاهی و دوشاهی) و ۵ و ۱۰ و ۲۵ دیناری و ده شاهی مسی و ضرب و توزیع پول خرد جدید نمود (ساکما، ۱۱۷-۳۵۰، برگ ۲۳).

البته تعویض پول فقط به سکه اختصاص نداشت و اسکناس را هم دربرمی‌گرفت. در آگهی بانک ملی یزد مورخ ۲۲ آذر ۱۳۱۷ آمده است: «... از دارندگان اسکناس‌های ۵ ریالی

قدیم خواهش می شود هر چه زودتر برای تبدیل آنها به باجه‌های صندوق شعب این بانک در مرکز و شهرستان‌های دیگر رجوع کنند...» (ساکما، ۱۴۳۰-۲۹۳، برگ ۴۷).

در یکی از جراید سال ۱۳۳۱ آمده است: «یک مقام بانک ملی راجع به اقداماتی که از طرف بانک ملی برای رفع کمبود پول خرد بعمل آمده است گفت: تاکنون بر طبق قانون ضرب مسکوک نیکل در حدود ۲۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال سکه نیکلی ضرب شده که نصف آن در مرکز و بقیه برای احتیاجات اهالی به تناسب جمعیت شهرستان‌ها توزیع گردیده است» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۳۶). در نامه ۱۳۳۲/۸/۲۷ رئیس ضرابخانه به اداره کل بازرسی آمده است: «کارخانجات ضرابخانه بمنظور ضرب پول خرد با جدیت مشغول کار فوق‌العاده می‌باشد و روزانه بطور متوسط در حال حاضر حدود یک میلیون ریال پول خرد ضرب و تحویل بانک ملی می‌نماید» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۸). در نامه ۲۰ آبان همین سال رئیس ضرابخانه شاهنشاهی به رئیس دفتر وزارتی آمده است: «میزان تحویلی مسکوک روزانه به ۱/۱۰۰/۰۰۰ ریال پنج ریالی و ۴۰/۰۰۰ ریال پنجاه دیناری رسیده است» (ساکما، ۱۱۰۲۶-۲۴۰، برگ ۵۸). در این سند مبلغ سکه‌های ضرب شده هم معلوم است؛ پنج‌ریالی و پنجاه دیناری.

خاموشی در سال ۱۳۸۴ در مورد ضرورت ضرب سکه و نشر اسکناس برای حل معضل کمبود پول خرد در مخالفت با کسانی که ضرب سکه و چاپ اسکناس را مقرون به صرفه نمی‌دانند و آن را باعث پایین آمدن ارزش پول ملی می‌دانند، می‌نویسد: «ارزش پول ملی با عدم نشر اسکناس و یا عدم ضرب سکه‌های کم ارزش حفظ نخواهد شد بلکه وقتی مراودات و پول‌های با ارزش ریالی پایین در جامعه استفاده می‌شود، بنابراین بانک مرکزی باید به ضرب سکه و نشر اسکناس مورد نیاز جامعه پردازد» (خاموشی، ۲۳ خرداد ۱۳۸۴، ص ۳). مجید صنیعی مدیرکل سازمان تولید اسکناس و مسکوک در اسفند ۱۳۸۷ از برنامه بانک مرکزی برای ضرب بیش از ۴۰۰ میلیون قطعه سکه ۲۵، ۵۰ و ۱۰۰ تومانی در سال ۸۸ که در اختیار بانک‌ها قرار خواهد گرفت، خبر داد و اظهار داشت: در سال ۸۹ نیز این برنامه ادامه خواهد یافت (جام‌جم آنلاین، ۲۰ اسفند ۱۳۸۷). وی در زمینه جلوگیری از سوءاستفاده سودجویان از طریق جمع‌آوری و ذوب این فلزات ضمن اشاره به مقرون به صرفه بودن ضرب سکه‌ها گفت: ارزش مواد اولیه این سکه‌ها به مراتب کمتر از ارزش اسمی آن‌ها خواهد بود، در نتیجه این موضوع برای افرادی که می‌خواهند از این سکه‌ها در مصنوعات فلزی دیگری با ذوب کردن آن استفاده کنند، هیچ‌گونه انگیزه‌ای ایجاد نمی‌کند (جام‌جم آنلاین، ۲۰ اسفند ۱۳۸۷).

ه. گرد کردن قیمت‌ها

یکی از راهکارهای برون رفت از معضل پول خرد را می توان گرد شدن یا رندسازی قیمت‌ها دانست. این راهکار در دوره سوم مورد بررسی یعنی جمهوری اسلامی حائز اهمیت است. در این خصوص مطالبی در رسانه‌ها آمده است؛ مانند جوابیه روابط عمومی سازمان تاکسی رانی در سال ۱۳۸۹ به این مضمون: «پیرو مطلب مندرج در مورخ ۸۹/۱۱/۱۷ در آن روزنامه به اطلاع می‌رساند: در خصوص مشکل کمبود پول خرد در هنگام دریافت و پرداخت کرایه تاکسی‌ها به آگاهی می‌رساند پیشنهاداتی به شورای محترم اسلامی شهر تهران ارائه گردیده است و ان شاء الله در سال ۱۳۹۰ نرخ‌های کرایه به گونه‌ای اعلام شود که این مساله در حد بسیار بالائی مرتفع گردد» (جوابیه روابط عمومی سازمان تاکسیرانی، ۸ اسفند ۱۳۸۹، ص ۲)؛ اما اقدام مؤثری در رندسازی نرخ تاکسی‌ها و قیمت‌های اجناس که مشکل را برطرف سازد مشاهده نمی‌شود و هنوز کالاهای زیادی است که قیمت خرد دارند. در خبر دیگری آمده که رند نبودن نرخ کرایه‌های تاکسی از علل اعتراض‌های مسافران و رانندگان در کرج است (خبرگزاری مهر، ۲۰ فروردین ۱۳۹۴). مشکل گرد نبودن قیمت‌ها از مشکلات اساسی در بروز کمبود پول خرد است که از طریق رندسازی قیمت‌ها و با تغییر مقدار کالا و تغییر قیمت قابل برطرف شدن است. در مقاله‌ای در این مورد آمده است: «شهریاری فارغ التحصیل اقتصادی درباره موضوع کم بودن پول خرد می‌گوید یکی از دلایل کمبود سکه می‌تواند چگونگی قیمت‌گذاری اجناس و موارد دیگر باشد» (آقایی، ۱۳ و ۱۴ شهریور ۱۳۹۲، ص ۵). در قسمت دوم این مقاله آمده است: ناصر بهار دوست، بازنشسته دانشگاه علوم پزشکی، مبنای پاسخ و نظرات خود را با این جمله مطرح می‌کند: «در خصوص نرخ کرایه اتوبوس‌های درون شهری، شورای شهر مقصر است» و مثال می‌زند: «وقتی این شورا با افزودن فرضاً ۱۰،۱۵ یا ۲۰ درصد تعیین نرخ می‌کند و بر این مبنا نرخ یک کرایه اتوبوس ۳۷۵ تومان می‌شود، مشکل نبود پول خرد برای راننده و مسافر به وجود می‌آید.» وی که در رشته ریاضی تحصیل کرده است، در مورد چگونگی رند کردن خرده پول می‌گوید: «اصطلاحی در مبحث ریاضی به نام گرد کردن اعداد است بدین معنا: اگر رقم آخر از ۱ تا ۵ باشد، آن رقم حذف می‌شود. چنانچه ۶ تا ۹ باشد، یک رقم بالایی رود؛ مثلاً ۳۷۲ تومان با حذف رقم آخرش، ۳۷۰ تومان می‌شود. اگر مبلغ ۳۷۶ تومان باشد، عدد ۶ حذف و رقم ۳۸۰ می‌شود. این نوع رند کردن، به عنوان نمونه در نرخ‌گذاری قیمت نان یا وسایل حمل و نقل عمومی نیز می‌تواند صورت گیرد» (آقایی، ۱۳ و ۱۴ شهریور ۱۳۹۲، ص ۵).

و. تخلیه سریع صندوق‌های صدقات و خیریه

یکی از محل‌های ذخیره پول خرد صندوق‌های صدقات و خیریه است که تخلیه سریع آن‌ها می‌تواند مشکل پول خرد را تا حدی مرتفع سازد. امروزه در محل‌های زیادی این صندوق‌ها مشاهده می‌شود که غالباً دارای پول خرد است. اگر متولیان امر نسبت به تخلیه این صندوق‌ها سرعت بیشتری داشته باشند مشکل پول خرد تا حدی رفع می‌شود. در این مورد در خبری با عنوان «برای جلوگیری از خرید و فروش مسکوکات فقط به ارگان‌های رسمی پول خرد می‌دهیم» آمده که معاون توسعه مشارکت‌های مردمی کمیته امداد امام خمینی (ره) آذربایجان غربی گفته است: «کمیته امداد امام خمینی دستورالعملی درباره نحوه توزیع پول خرد دارد که مسکوکات جمع‌آوری شده از صندوق‌های صدقات را به ارگان‌هایی که به پول خرد نیاز دارند می‌دهد.» وی افزود: «طی هر ماه ۶۰ تا ۷۰ میلیون تومان از صندوق‌های صدقات جمع‌آوری می‌شود که پول خرد یک سوم این مبلغ را شامل می‌شود» (ایسنا، منطقه آذربایجان غربی، ۲۶ آذر ۱۳۹۳).

ز. کارت‌های الکترونیک

امروزه کارت‌های الکترونیک، مشکل کمبود پول خرد را در دادوستد حل می‌کند و دولت برای رواج آن اقدام‌هایی در نظر دارد؛ اما مشکل در برخی خرده‌فروشی‌ها مانند نانوائی‌ها و تاکسی‌ها کماکان باقی است. در این رابطه برای حل مشکل قدم‌هایی برداشته شده است؛ معاون خدمات شهری شهرداری اراک که گفت: «طی توافق انجام شده بین موسسه انصار و شهرداری اراک از این پس شهروندان می‌توانند از کارت‌های اعتباری شهروند که قابلیت چند منظوره دارد در پرداخت‌های روزانه خود استفاده کنند. ... این کارت‌ها که به زودی در سطح شهر توزیع خواهد شد با قابلیت شارژ به صورت اختیاری بوده و شهروندان می‌توانند در فاز اول در اتوبوس‌های شرکت واحد و در فازهای بعدی در سیستم تاکسیرانی از این کارت‌ها استفاده کنند. ... از این کارت‌ها در مراحل بعدی در نانوائی‌ها و حتی صندوق‌های صدقات نیز می‌توان استفاده کرد» (نیک‌عهد، ۱۰ اسفند ۱۳۸۸، ص ۲۴).

ح. کیف پول الکترونیکی

تهیه کیف پول الکترونیک سال‌هاست که برای رفع مشکل پرداخت خرد مطرح شده است. در نوشتاری در این خصوص آمده است: «کیف پول الکترونیکی یکی از ابزارهای پرداخت خرد است که می‌تواند در بسیاری از خدمات شهری، سرعت و صرفه‌جویی را برای شهروندان به همراه داشته باشد. مهم‌ترین هدف کیف پول الکترونیکی را می‌توان انجام

پرداخت‌های خرد و بی‌نیاز کردن افراد جامعه از پول نقد دانست» (اسلامی منوچهری، ۱۳۹۴، ص ۲۳). بررسی‌ها نشان می‌دهد در ایران برای نخستین بار در سال ۱۳۷۸ زمزمه‌های راه‌اندازی این ابزار پرداخت مطرح شد و در سال ۱۳۸۳، طرحی با نام کیپا (کیف پول الکترونیکی) رونمایی شد؛ اما با وجود ارائه طرح کیپا ۲ نیز، هنوز کیف پول الکترونیکی جای خود را در میان شهروندان به‌عنوان مصرف‌کنندگان آن و بانک‌ها و شرکت‌های مربوطه به‌عنوان عرضه‌کننده باز نکرده است (اسلامی منوچهری، ۱۳۹۴، ص ۲۳).

بررسی اسناد کمبود پول خرد نشان می‌دهد که برای حل این معضل از راهکارهایی استفاده شده است که می‌توان آن‌ها را در دو دسته راهکارهای مردمی و دولتی قرار داد. از یک سو مردم برای حل معضل کمبود پول خرد تدابیری اندیشیدند و به راهکارهایی متوسل شدند که بعضی مانند استفاده از بلیط اتوبوس راهکاری مشابه در دوره‌های مختلف بود و بعضی مانند تهیه پته یا مقوای مهرشده و یا نصف کردن اسکناس منحصر به دوره خاص خود یعنی پهلوی دوم بود و از سوی دیگر دولت‌ها برای رفع معضل پدید آمده به اقداماتی دست زدند که بعضی مشابه یکدیگر بود مانند ضرب سکه و چاپ اسکناس و تخلیه سریع صندوق‌های خیریه و بعضی هم متفاوت و امروزی مانند تهیه کارت الکترونیک و کیف پول الکترونیکی.

نتیجه

۱. بررسی اسناد پول خرد در تاریخ حدوداً نود سال اخیر نشان می‌دهد که معضل کمبود پول خرد در سه دوره زمانی پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی وجود داشته است. تجربه دو دوره اول می‌تواند در برون‌رفت از این معضل در دوره سوم یعنی زمان حال مفید باشد. در تحلیل این اسناد می‌توان ابراز داشت که سه ویژگی مشکلات، علل، و راهکارهای حل این معضل مشهود است. به‌طوری‌که:

الف. در قسمت مشکلات ناشی از کمبود پول خرد شباهت‌هایی در هر سه دوره مشاهده می‌شود مانند سختی در معامله و رفت و آمد، وقفه در خرید و فروش، ارائه کالا به‌جای بقیه پول به مشتری و کاهش کمک به نیازمندان. هرچند مشکلاتی هم فقط در حال حاضر دیده می‌شود، که با توجه به اسناد، در گذشته نبوده است نظیر: مشاجره میان مردم به خاطر نبودن پول خرد؛ پس ندادن بقیه پول؛ و پدید آمدن شغل پول خردفروشی. ب. در قسمت علل کمبود پول خرد، عمده علت‌ها در این دوره‌ها شبیه هم‌اند؛ مانند: کمبود مطلق و نیاز کشور به واردات آن که باعث کندی در ضرب سکه می‌شود؛ امتناع

از ضرب سکه یا چاپ اسکناس به دلیل کاهش ارزش اسمی پول نسبت به ارزش واقعی و بهای فلز پول؛ هزینه بالای تولید پول خرد و در نتیجه مقرون به صرفه نبودن ضرب سکه و چاپ اسکناس؛ توزیع دیر هنگام و غیر کافی پول خرد در سطح کشور؛ و همچنین جمع آوری سکه‌ها توسط سودجویان برای استفاده از فلز آن‌ها.

ج. در قسمت راهکارهای حل معضل کمبود پول خرد، راهکارها را در دو بخش مردمی و دولتی می‌توان مشاهده نمود. مردم برای حل این معضل به روش‌هایی موقتی مانند استفاده از بلیط اتوبوس یا مقوای مهر شده با مبلغ معین موسوم به پته در عوض پول خرد در معاملات روی آوردند و یا به ناچار اسکناس را نصف می‌کردند. دولت‌ها هم به وظیفه ضرب سکه و چاپ اسکناس خرد می‌پرداختند که امری لازم است و باید منظم و مستمر صورت پذیرد و این نکته هم مشخص شد که در کنار تولید پول خرد توزیع به موقع آن هم ضرورت دارد. مثلاً صندوق‌های صدقات و خیریه که عمدتاً حاوی پول خرد است اگر سریعاً تخلیه نشود مشکل کمبود باقی می‌ماند. علاوه بر تولید و توزیع پول خرد، توصیه شده است که راهکار رندسازی قیمت کالا و خدمات، نیاز به پول خرد را کاهش می‌دهد. افزون بر روش‌های متداول، بیان شد که رواج ابزارهای جایگزین نوین مانند کارت‌های اعتباری و یا کیف پول الکترونیک که با استقبال مردمی همراه شده است، مشکل کمبود پول خرد را تا حدی مرتفع می‌سازد.

۲. با بررسی اسناد تاریخی متوجه می‌شویم که اطلاعات ارزشمندی در آن‌ها وجود دارد که در تحقیقات بدان‌ها نیاز است و این اطلاعات در منابع دیگر نیست و بسیاری از این اسناد انتشار نیافته‌اند. از این رو جا دارد که برای پربار ساختن تحقیقات علمی خود به اسناد هم مانند کتاب و مقاله و منابع دیگر توجه لازم مبذول شود.

۳. نگاهی به واژه‌های استفاده شده در اسناد پول خرد در دوره‌های پهلوی اول و دوم نشان می‌دهد که ادبیات خاصی در آن زمان حاکم بوده است که در جای خودش می‌تواند مورد کنکاش و استفاده علمی قرار بگیرد. توجه به این موضوع یکی از خصوصیات کار با متون قدیمی از جمله اسناد تاریخی است و در این نوشتار شکل کلمات با همان ادبیات حفظ شده است: مانند سرهم‌نویسی کلماتی نظیر پنجریالی، یکتومانی، یکشاهی و نقاطیکه، ببعده، بعموم و بستوه؛ یا استعمال کلماتی که امروزه بکار نمی‌رود یا کاربرد کمی دارد نظیر کمیابی به معنی کمبود، مضیقه و عسرت به معنی سختی، پول سیاه کهنه به معنی پول خرد قدیمی، راپورت یا راپرت به معنی گزارش و همچنین طهران و مسکوک، دهستان، آخرین مرتبه، پول خورد و البته گاه پول خرد هم نوشته می‌شد، پته، مع الوصف و یا پیشیز که امروزه بیشتر در ضرب‌المثل بکار می‌رود ولی در آن زمان به سکه و پول خرد گفته می‌شد.

منابع

اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): اسناد شماره ۱۲۰۷۹-۲۹۳-۹۷؛ ۱۴۳۰-۲۹۳؛ ۱۵۷۳-۲۹۳-۹۸؛ ۱۷۵۲۳-۲۴۰؛ ۱۱۷-۳۵۰؛ ۲۴۰-۷۰۲۳۶؛ ۲۴۰-۷۱۱۷۳؛ ۲۹۳-۷۱۱۷۳ و سند شماره ۱۱۰۲۶-۱۱۰-۲۴۰ که در بعضی از برگ‌های آن بریده جراید الصاق شده است؛ شامل: برگ ۹: بریده روزنامه *اطلاعات*، شماره ۷۹۸۹، ۱۳۳۱؛ برگ ۱۰: بریده روزنامه *سپه*، شماره ۵۴، ۱۳۳۱؛ برگ ۱۲: بریده روزنامه *واهمه*، شماره ۴۴، ۱۳۳۱؛ برگ ۲۲: بریده روزنامه *کیهان*، شماره ۲۹۲۵، ۲۲ بهمن ۱۳۳۱؛ برگ ۳۴: بریده روزنامه *اطلاعات*، شماره ۵۸۰۱۰، ۵ بهمن ۱۳۳۱؛ برگ ۳۶: بریده روزنامه *کیهان*، شماره ۲۹۳۰، ۲۹ بهمن ۱۳۳۱ و برگ ۳۸: بریده روزنامه *اطلاعات*، شماره ۸۰۳۰، ۲۹ بهمن ۱۳۳۱. (شماره برگ‌های فوق‌الذکر همان شماره اسکن این برگ‌هاست).

مقاله

آقایی، حسن. (۱۳ و ۱۴ شهریور ۱۳۹۲). «نگاهی به علل کمبود سکه‌های رایج و اسکناس‌های ریز؛ کمیاب شدن پول خرده‌های مشکل‌گشا و بازنگری در نرخ‌گذاری برای تنظیم پول خرد». *کیهان*، شماره ۲۰۵۸۲ و ۲۰۵۸۳. اسلامی منوچهری، حمیدرضا. (۱۵ آذر ۱۳۹۴). «کیف پول الکترونیکی جایگزین پول نقد می‌شود؟». *دنیا اقتصاد*، شماره ۳۶۴۶.

«بازداشت اعضای شبکه قاچاق پول خرد». (۲۶ دی ۱۳۸۵). *ایران*، شماره ۳۵۴۹. پورحاکمی، غزاله. (۳۰ فروردین ۱۳۹۴). «کرایه اضافه‌ای که تاکسی‌ها می‌گیرند؛ ۱۴۰ میلیارد تومان». *ابتکار*، شماره ۳۱۲۴.

«جوابیه روابط عمومی سازمان تاکسیرانی». (۸ اسفند ۱۳۸۹). *مردم‌سالاری*، الو مردم‌سالاری. شماره ۲۵۸۲. خاموشی، صادق. (۲۳ خرداد ۱۳۸۴). «بانک مرکزی نیاز جامعه را تأمین کند- نگاهی به وضعیت کمبود پول خرد در جامعه». *صدای عدالت*، شماره ۱۰۹۹.

رضایان، احد. (۱۰ تیر ۱۳۹۱). «واکاوی مدرن‌ترین مدل‌گذاری!». *مناقضه مزایده*، شماره ۷۹۱. شمشیری، محسن. (۲۶ آذر ۱۳۹۳). «اسکناس‌های درشت پیشقراول حذف صفرها». *تعادل* (روزنامه اقتصادی)، شماره ۱۵۴.

موسوی، میثم. (۷ اردیبهشت ۱۳۹۳). «۲۰۰ هزار تومان؛ فاصله اخلاق تا بی‌اخلاقی». نشریه اجتماعی، علمی و فرهنگی *سررشته* (دوهفته‌نامه دانشگاه بوعلی سینا)، شماره ۷.

نیک‌عهد، مجید. (۱۰ اسفند ۱۳۸۸). «شهروند کارت جایگزین پول خرد می‌شود». *دنیا اقتصاد*، شماره ۲۰۲۸، استان‌ها.

«همه چیز درباره کیف پول الکترونیک و دنیای بدون اسکناس». (۱۰ مهر ۱۳۹۳). *شهروند*، شماره ۳۹۵.

منابع اینترنتی

پایگاه‌های خبری:

ایسنا(خبرگزاری دانشجویان ایران)، ۱۳ مرداد ۱۳۹۴، ۱:۵۸. «حل مشکل کمبود پول خرد تاکسی‌ها». بازیابی
<http://www.isna.ir/news/94051307060> (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

ایسنا(خبرگزاری دانشجویان ایران)، منطقه آذربایجان غربی، ۲۶ آذر ۱۳۹۳، ۱۰:۴۴. «برای جلوگیری از
خریدوفروش مسکوکات فقط به ارگان‌های رسمی پول خرد می‌دهیم». بازیابی (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:
<http://orumiyeh.isna.ir/Default.aspx?NSID=5&SSLID=46&NID=16787>

تابناک، ۴ تیر ۱۳۹۲، ۱۷:۲۰، به نقل از نکات پرس. «پول خرد شغل من است». بازیابی (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:
<http://www.tabnak.ir/fa/news/328072>

جام جم آنلاین، ۲۰ اسفند ۱۳۸۷، ۱۲:۱۶. «ضرب ۴۰۰ میلیون قطعه سکه ۲۵، ۵۰ و ۱۰۰ تومانی». بازیابی
(۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

<http://jamejamonline.ir/online/670255142081183593>

خبرگزاری تسنیم، ۱۹ آبان ۱۳۹۴، ۱۶:۱۹. «کارت شهروندی در اراک جایگزین پول خرد می‌شود». بازیابی
(۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

<http://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/08/19/912723>

خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۲۶ آبان ۱۳۹۲، ۱۱:۵۰. «کمبود پول خرد پای چسب زخم و آدامس را به
تاکسی‌های ورامین کشاند». بازیابی (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

<http://www8.irna.ir/fa/News/80907121>

خبرگزاری فارس، ۳۱ شهریور ۱۳۸۹، ۱۶:۲۱. «رواج استفاده از بلیط اتوبوس به جای پول خرد در مشهد». بازیابی
(۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

<http://www.farsnews.com/printable.php?nn=8906310816>

خبرگزاری مهر، ۲ خرداد ۱۳۹۴، ۹:۵۸. «درگیری ناتمام بر سر کرایه تاکسی». بازیابی (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:
<http://www.mehrnews.com/news/2756792>

خبرگزاری مهر، ۲۰ فروردین ۱۳۹۴، ۱۲:۰۹. «داستان دنباله‌دار درگیری بر سر پول خرد و نرخ کرایه تاکسی در
کرج». بازیابی (۳ شهریور ۱۳۹۵) از:

<http://www.mehrnews.com/news/2529136>

